

Т. Гончарук

Епідемія чуми на Півдні України 1812–1814 рр.: стан розробки теми

Добре відомо, що в рік нашестя армії Наполеона в землі Російської імперії Південну Україну «відвідало» інше лихо — епідемія чуми. Вивчення її ходу та наслідків є важливим для кращого розуміння багатьох аспектів життя регіону зазначеного періоду. Для цього передусім потрібно розглянути здобутки дослідників, що вже розглядали чуму 1812–1814 рр. у своїх працях.

Найбільше про епідемію чуми 1812–1814 рр. згадували дослідники історії Одеси. Вони вказували на принесення чуми до Одеси морем й поширення її за межі міста (проте один із сучасних дослідників історії епідемії І. Русев ставить це під сумнів, вважаючи, що чуму могли занести й сухим шляхом)¹. Карантин у місті розпочався 13 вересня 1812 р. й продовжувався до весни 1813 р., однак, як відзначав К. Смольянінов: «знята 18 травня 1813 року карантинна варта навколо міста невдовзі, через один випадок чуми, була знов відновлена. На щастя, цього разу хвороба обмежилася вісьмома жертвами, але, тим не менш, мешканці залишалися у постійному страху, від якого зовсім звільнилися не раніше як 14 серпня 1814 року, коли й припинилися карантинні заходи безпеки по усьому краю».

Майже всі дослідники вказували на вмілі дії щодо приборкання чуми адміністрації краю, передусім А. Е. Рішельє. А. Скальковський вважав вельми неординарним й сміливим кроком генерал-губернатора те, що «Рішельє наважився на найскладніший й тоді ще зовсім невідомий засіб — загальний карантин у всьому місці». Цей засіб передбачав «припинення спілкування одного дому з іншим протягом 30 днів» й, за словами А. Скальковського, вимагав «значних витрат на прогодування і усього робочого населення, мимоволі приреченого на бідування». Говорячи про наслідки дій керівництва краю, А. Скальковський писав: «п'ять місяців тривали ці «чорні» дні, з яких 48

днів проведено було у цілковитому карантині. Незважаючи на найжахливішу зиму (яка так сильно запам'яталася французам), завдяки невтомним старанням герцога біда Одеси закінчилася, й 16 лютого 1813 р. Одесу було оголошено «благополучною»... За найбільш достовірними відомостями, з 20 000 душ обох статей населення Одеси захворіло чумою 4 038 душ обох статей; з них померло 2 632, тобто до 60 %».

А. Скальковський, так само як і інші дослідники історії Одеси, набагато менше уваги присвятив поширенню епідемії в сільській місцевості, лише згадавши про «карантин на Бузі й на кордонах Подільської губернії, що захищав Росію від внесення пощесті»². Запроваджуючи ці карантинні заходи, 15 листопада 1812 р. Кабінет міністрів мусив визнати, що «перш ніж було помічено там, в Одесі, жахливу дію пощесті, вона поширилася великими шляхами, що прямують в різні місця забузького краю, й опинилася в поселеннях Тираспольського, Ольвіопольського та Херсонського повітів»³.

А. Скальковський знайшов та опублікував свідчення одного з сучасників епідемії, що містили враження від побаченого як в Одесі, так і за її межами. «Я бачив жахливі картини! — зокрема, писав сучасник. — Вже згасала у місті, але ще продовжувалася у провінції смертельна пощесть. Герцог невтомно об'їздив всі загрозові місця, жертвував собою, але давав приклад самовідданості, мимоволі приносив бадьорість нещасним. З ним одного разу вирушив і я. Дорогою здавалося, що на кожному кроці виростають могили. Коблевка. Чудове село на березі моря у 40 верстах від Одеси, перетворилося на цвинтар та пустелю; в іншому місці мешканці, знайшовши в себе хворобу, розбіглися, рознесли смерть в інші села та загинули найстрашнішим чином. В одному селі бачили ми будинок поміщика, оточений ровом та охроною, немовби замок в облозі. Навкруги нього помирав народ, і кожного дня з'являлись нові

могили; нещасні жителі, забувши благодіяння свого господаря... оточували щоденно його садибу, сповнювали повітря прокльонами та погрозами і, немовби як докір, ховали померлих у самої брами його дому. Але там, де ступала нога доброго нашого герцога Рішельє, там скоро перемагав порядок, а жорсткі карантинні заходи припиняли пошесть. Невтомно допомагали йому у всіх справах повітові комісари... які вирішили, не дивлячись на суворість осені та зими, виконати таку важку місію в повітах. Один із них, багатий господар, вже в літах, батько чудової сім'ї, який міг спокійно жити за Бугом у своєму маєтку далеко від чуми та будь-яких побоювань, пожертвував своїм спокоєм заради загальної справи, бо ніхто, крім нього, не міг діяти з більшим успіхом (тут А. Скальковський зробив примітку, що мова йде про Михайла Михайловича Кир'якова. — *Т. Г.*). Він залишив свою родину за Бугом, у місцевості, яку тоді називали «благополучною», тобто поза охопленого пошестю краю, а сам день і ніч, як вірний та дбайливий вартовий спокою, піклувався про округу нещасних сіл, що була йому доручена. Часто, особливо взимку, коли змерзлий Буг дозволяв безпечно наблизитись до іншого берега, він викликав свою сім'ю на саму середину річки й там, на відстані двох сажень від них, у шкіряному одязі, мав нечасті хвилини побачення з усім, що було йому дорогим у світі. Зі слізьми на очах дивилися ми з герцогом, як дружина, сестра та діти бігли йому назустріч, як чоловік простягав здалека до них руки і як маленькі діти, що не знали ще про біди роду людського, кричали «Тато, підійди до нас». Солодке видовище серед картин загальної руйнації та нещастя!»⁴.

Серед опублікованих у «Сборнике Русского исторического общества» французькою мовою документів А. Е. Рішельє чимало стосуються питань, пов'язаних з епідемією, зокрема, у сільській місцевості краю. В одному з них вказано кількість померлих у кількох селах. Наприклад, у Сичавці (тепер — село Сичавка Комінтернівського району Одеської області) з 500 мешканців захворіло 98, померло — 72; у Коблевці (тепер — с. Коблеве Березанського району Миколаївської області) з 300 мешканців захворіло 133, померло — 107 (63 чоловіки та 44 жінки); у Янчекраку (тепер — с. Кам'янка Очаківського району Миколаївської області) з 150 мешканців захворіло 6, померло — 5 (три чоловіки та дві жінки)⁵. Зазначені відомості не датовані, але розміщення їх серед інших паперів 1812 р. може свідчити, що вони не є остаточ-

ними й у вказаних населених пунктах жертви були і пізніше. І. Русев згадує про появу чуми у с. Татарка (тепер Овідіопольський район Одеської області), пояснюючи це тим, що «через Татарку... пролягав один з чумацьких шляхів, якими постачали на експорт зерно до Одеси. Тут вози, запряжені волами та кіннями, робили зупинки й могли з кліщами заносити чуму». За відомостями радянських дослідників історії епідемій в російській імперії К. Васильєва та О. Сегала, в Тираспольському, Ольвіопольському та Херсонському повітах з вересня по грудень 1812 р. від чуми померло 1 087 осіб⁶.

О. Пашутін в «Історичному нарисі м. Єлісаветграда» 1897 р. присвятив епідеміям чуми окремий розділ. Щодо чуми, яка потрапила до цього міста у червні 1813 р. й продовжувалася до липня того ж року (остання смерть — 3 липня 1813 р.), О. Пашутін зазначив, що вона була занесена, «не зважаючи на усі запобіжні заходи, вжиті керівництвом, як-то: окопування міста навколо ровом, влаштування караулів, карантинів та створення окремого охоронного комітету». О. Пашутін навів прізвища власників кожного зараженого в Єлісаветграді будинку із кількістю мешканців і померлих, а також зі вказівкою, чи були спалені або очищені ці будинки та речі з них. Загальні масштаби епідемії в Єлісаветграді, за О. Пашутіним, були незначними: «у восьми будинках мешкало 59 осіб, з яких померло 28 осіб». О. Пашутін чимало уваги приділив діяльності під час епідемії в місті А. Е. Рішельє. «Пам'ять про благодійну діяльність Еммануїла Осиповича Дюка де Рішельє щодо припинення чуми, яка спіткала місто, надовго збереглася у громадян м. Єлісаветграда, що частково відобразилося у готовності, з якою вони брали участь у 1821 році у підписці на спорудження його сіятельству пам'ятника в Одесі», — зазначав автор нарису. О. Пашутін також навів тексти розпоряджень князя Куракіна та Рішельє від 8 серпня 1813 р. про заходи щодо боротьби з епідемією й розпорядження Куракіна від 13 серпня 1813 р. з текстом присяги й запитальника від «Єлісаветградського комітету для припинення заразної хвороби» для мешканців міста щодо наявності відомостей про хворобу чи зачумлені речі. Загалом, слід відзначити, що завдяки праці О. Пашутіна перебіг подій епідемії чуми в Єлісаветграді було висвітлено найретельніше⁷.

Дослідники історії Феодосії також не оминали увагою чуму 1812–1813 рр. Притому далеко не всі автори оцінювали дії представників влади у цій ситуації позитивно («Цей страшний

час назавжди залишиться у літописах Феодосії. Несчасні люди гинули не стільки від пошесті, скільки від хижацтва поліцейських чиновників, які прагнули смерті заможних купців та поміщиків», — відзначав один із сучасників). Ф. Лагоріо, говорячи про чуму в Феодосії, писав: «спустошення, вчинене в ній цією карою, було жахливим, вона знищила значну кількість мешканців, й заходи, вжиті з метою зупинити її, завдали торгівлі смертельного удару»⁸. В. Віноградов вважав, що Феодосія у 1812–1813 рр. зазнала низки неприємних подій, які завдали їй «відродженню». «У 1812 році, — писав він, — спалахнула Вітчизняна війна з Францією. Оголошення її було фатальним для Феодосії в багатьох відношеннях: Російський уряд, внаслідок загальнодержавних потреб у цей тяжкий час, відняв у міста усі його доходи, які він незадовго перед тим подарував йому для його воскресіння, обіцяючи їх повернути назад по завершенні війни; майже у той самий час відкрилася чума, що заподіяла тут значних спустошень й змусила застосувати для захисту від неї заходи, надто обтяжливі для торговельних операцій. Криза ця продовжувалася десь півтора року»⁹. «Окрім Одеси та навколишніх повітів, — зазначали К. Васильєв та О. Сегал, — випадки чуми в ці роки мали місце також в Таврійській губернії. В серпні 1812 р. чума була занесена до Феодосії, а звідти проникла до Сімферополя, Керчі, Єні-Кале. Епідемія припинилася в 1813 р. Випадки захворювання чумою були також у Подільській губернії й за Бугом на кордонах з Київською губернією. У Новоросійському краї у 1812–1813 рр. померло від чуми 4 558 осіб»¹⁰.

Таким чином, за наявності досить детальної інформації про чуму в Одесі, Єлисаветграді та деяких інших населених пунктах, епідемія чуми 1812–1814 рр. в краї загалом в історичній літературі ще висвітлена недостатньо. Зокрема, це стосується подій, пов'язаних з епідемією в сільській місцевості. У подальшому для вивчення зазначеної епідемії на теренах Херсонської губернії та Криму можуть допомогти відповідні справи першого фонду Державного архіву Одеської області. Важливим є також вивчення питання про вплив чуми на економіку краю. Між іншим, на думку деяких дореволюційних авторів, саме епідемія чуми наштовхнула А. Е. Рішельє на думку влаштувати в Одесі порто-франко («Рішельє дійшов висновку, що епідемія була занесена до Одеси контрабандою... якщо оголосити Одесу порто-франко, думав герцог, то зникне один з мотивів виникнення контрабанди»)¹¹, посилення на цю епідемію були присутні також в проектах влаштування порто-франко в Феодосії та Керчі.

¹ Русев И. Чума в Одессе: новая гипотеза возникновения болезни // Вечерняя Одесса. — 2012. — 11 августа.

² Смольянинов К. История Одессы. — Одесса, 1853. — С. 55.

³ Полное собрание законов Российской империи. — Собр. 1. — Т. 32. — № 25266. — С. 456.

⁴ Скальковский А. Одесское общество в период своих «черных дней» // Из прошлого Одессы. Сборник статей. — Одесса, 1894. — С. 259, 260.

⁵ Сборник Русского исторического общества. — СПб., 1886. — Т. 54. — С. 354–355.

⁶ Васильев К. Г., Сегал А. Е. История эпидемий в России (Материалы и очерки). — М., 1960. — С. 237.

⁷ Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. — Елисаветград, 1897. — С. 62–74.

⁸ Лагоріо Ф. Четыре эпохи из жизни города Феодосии // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1889. — Т. 15. — С. 435.

⁹ Віноградов В. К. Феодосія (Історический очерк). — Феодосія, 1884. — С. 96–97.

¹⁰ Васильев К. Г., Сегал А. Е. История эпидемий в России (Материалы и очерки). — М., 1960. — С. 237.

¹¹ Одесса 1794–1894. — Одеса, 1895. — С. XXXIV.